

УДК 811.111(075.08)

DOI: 10.31891/2415-7929-2021-21-40

ПАВЛИК О.Б.

Хмельницький національний університет

КОГНІТИВНІ ПРОЦЕСИ В ПЕРЕКЛАДІ

Стаття висвітлює питання когнітивних процесів під час перекладу та у підготовці майбутніх перекладачів. Автор робить аналіз досліджень вітчизняних та зарубіжних науковців, які вивчали цю проблему. Через складність когнітивних процесів та недостатнє дослідження певних аспектів, предмет дослідження не втрачає актуальності та потребує подальшого вивчення.

Метою цього дослідження є проаналізувати когнітивні процеси під час перекладу, а також те, наскільки ефективно вони використовуються у підготовці майбутніх перекладачів.

Автор дотримується точки зору, що, переклад базується на повністю автоматизованих когнітивних процесах. У статті аналізується термінологія, пов'язана із когнітивними процесами перекладу та когнітивними техніками опрацювання тексту. Розглядаються різні моделі когнітивного опрацювання тексту.

У статті розмежовуються когнітивні процеси під час усного і письмового перекладу, а також даються рекомендації щодо застосування когнітивних технік у навчальному процесі, пропонуються варіанти вправ для формування навичок когнітивної обробки тексту. Запропоновані вправи повинні розвинути у студентів уважність до граматичних, синтаксичних і лексичних розбіжностей у різних мовах.

Автор статті робить висновок про те, що окрім мовної компетенції, світоглядних та лінгвокраїнознавчих знань, перекладач повинен володіти різними техніками опрацювання усних і письмових текстів та застосовувати їх залежно від ситуації, поставленого завдання і типу перекладу.

Ключові слова: когнітивні процеси, когнітивні техніки опрацювання тексту, переклад, підготовка перекладачів, професійна компетентність перекладачів, адекватність перекладу.

COGNITIVE PROCESSES IN TRANSLATION

The study considers the issues of cognitive processes in translation and in the training of translators. The author analyses the Ukrainian and foreign researchers' works that have raised the problem. Due to the complexity of cognitive processes and insufficient study of some aspects, the problem of cognitive processes in translation remains relevant and needs further research.

The aim of this research is to analyze the cognitive processes in translation and their efficiency in training of translators.

The author states that translation is based on the automated cognitive processes.

The article analyses the terminology associated with the cognitive processes of translation and the cognitive techniques of text analysis. Different ways and approaches of text analysis are reviewed in the article.

The author distinguishes the cognitive processes of interpreting and written translation, gives the recommendations of the cognitive techniques application in the teaching process, suggests some exercises to form the skills of cognitive word processing. Such types of exercises are aimed to develop students' skills to perceive the grammatical, synthetic and lexical divergences in different languages.

The author concludes that the translator should have language competences, worldview and country study knowledge as well as different techniques of oral and written texts analysis and apply them taking into consideration the situation, task and type of translation.

Keywords: cognitive processes, cognitive techniques of word processing, translation, training of translators, professional competence of translators, translation adequacy.

У наш час суспільство прагне глобалізації та швидкого обміну інформацією. Для усунення мовних бар'єрів все більшим попитом на ринку праці користуються перекладачі або фахівці із знаннями іноземних мов. Водночас підвищуються і вимоги до фахової підготовки перекладачів, що зумовлює актуальність досліджень цієї тематики. Проблемами підготовки перекладачів займалися вітчизняні та зарубіжні науковці: Комісаров В. Н., Латишев Л. К., Міньяр-Белоручев Р. К., Сафонова В. В., Халєєва І. І., Ю. Хольц-Мянттярі та ін. У даній галузі професійна компетентність характеризується в першу чергу, як сума знань, умінь, навичок і особистісних характеристик, які потрібні перекладачу для успішного здійснення своїх професійних функцій.

Професія перекладача вимагає широких знань (лінгвістичних, екстралінгвістичних, загальнокультурних з галузі країнознавства, історії і літератури, а також знань, необхідних для перекладу в спеціальних галузях - економіці, юриспруденції, політиці, освіті, медицині і т. ін.). Професійний світогляд перекладача - це система узагальнених поглядів на світ професії, яка динамічно розвивається, її роль і місце в соціумі, що визначають ставлення до галузі міжкультурної, іншомовної і міжособистісної комунікації та до самого себе як суб'єкта професійної перекладацької діяльності [1,2,3].

Переклад базується на повністю автоматизованих когнітивних процесах. Отже, окрім мовної компетенції, світоглядних та лінгвокраїнознавчих знань, перекладач повинен володіти різними техніками опрацювання усних і письмових текстів та застосовувати їх залежно від ситуації, поставленого завдання і типу перекладу.

Метою нашого дослідження є проаналізувати когнітивні процеси під час перекладу, а також те, наскільки ефективно вони використовуються у підготовці майбутніх перекладачів, а також дати рекомендації щодо застосування когнітивних технік у навчальному процесі.

«Незлічена кількість погрізених олівців та переповнених попільничок можуть стати підтвердженням того, що в голові перекладача щось «відбувається». Незважаючи на це, те, що саме відбувається дійсно, є практично недослідженим», писав Крінгс, один із піонерів дослідження когнітивних процесів перекладу [4, с.1-2].

Якщо у дидактиці перекладу у центрі уваги стоїть переважно продукт перекладу, то дидактика підготовки перекладачів повинна ґрунтуватись у першу чергу на процесі перекладу.

Аналізуючи ретроспективно дослідження проблеми, ми бачимо, що когнітивними процесами в перекладі науковці зацікавились лише наприкінці ХХ ст. Це пов'язано в першу чергу із складністю цього феномену та тим, що за цими процесами неможливо безпосередньо спостерігати. Перші дослідження бехавіористів Бюлера та Клапареда були сприйняті в науковій спільноті як необ'єктивні та ненаукові. Лише наприкінці 1970 рр. цією проблемою зацікавились менталісти. В середині 1980 рр. з'явилися перші дослідження, які розглядають когнітивні процеси в перекладі. Це були роботи Герлоффа (1988), Крінгса (1986) та Льоршера (1991). У цих роботах описується ті процеси, які відбувались в головах у людей, задіяних в експерименті, під час процесу перекладу. Ці науковці працювали незалежно один від одного, але розробили у 1984 р. спільний документ: Протокол аналізу (Verbal Reports as Data). Пізніше дослідження когнітивних процесів продовжили психологи Еріксон та Сімон, які розробили власну модель обробки інформації, яка мала стати основоположною для обробки вербальної інформації. Обидва науковці спирались на досягнення когнітивної психології. Вони дотримувались тієї думки, що когнітивні процеси в людському мозку можна порівняти із процесом обробки інформації, і що відбуваються вони в людській пам'яті, яка складається із багатьох резервуарів. Короткотривала пам'ять називається у цьому дослідженні робочою. Вона має обмежену місткість та посередню тривалість зберігання інформації. Вміст короткотривалої пам'яті є свідомим і може бути напряму вербалізованим. Довготривала пам'ять характеризується великою місткістю та відносно тривалим зберіганням інформації. Вміст довготривалої пам'яті є несвідомим і має спочатку бути переміщеним у короткотривалу пам'ять, і лише потім у вербалізовану. Із цього випливає, що не всі когнітивні процеси відбуваються свідомо і можуть бути відразу вербалізовані. Те саме стосується і роботи, яка стала рутинною, дійшла до автоматизму. Вона відбувається без проміжної сходинки- короткотривалої пам'яті – тому автоматизовані процеси не вербалізуються. Данні, які обробляються ретроспективно, можуть містити помилкову інформацію, тому що через малу місткість вони не можуть цілком зберігатись у короткотривалій пам'яті.

Як і будь-який реципієнт, перекладач опрацьовує текст продуцента (вихідний текст) та створює новий (текст мови перекладу). У процесі розуміння він використовує Bottom-up і Top-down обробку. Ці поняття були введені van Dijk та Kintsch у 1983 році. Вони передбачають, що розуміння уможливується лише через стратегічне використання інформації із тексту і контексту і світоглядних знань. Усі ці процеси відбуваються спонтанно, у дуже високому темпі. Van Dijk та Kintsch постулюють багаторівневу модель опрацювання тексту, тоді як ці когнітивні процеси на всіх локальних і глобальних рівнях протікають паралельно [5, с.123]. За Rickheit та Strohner [6] модель охоплює наступні рівні:

- рівень атамарної пропозиції (пропозиція – елементарна одиниця значення): семантичні одиниці слова;
- рівень комплексної пропозиції: частини речень;
- рівень локальної когеренції: об'єднання речень;
- рівень макроструктури: висловлювання з комплексних пропозицій, які разом утворюють макроструктуру тексту;
- рівень суперструктури: конвенційні форми видів тексту [6, с.77].

Когнітивні процеси завжди переплітаються із реальною ситуацією мовлення, при чому імпліцитно чи експліцитно відбувається їхнє моделювання. Адже переклад завжди здійснюється для читача або слухача в конкретній ситуації та з урахуванням певної культури. Функціональна теорія перекладу базується на тому факті, що один і той самий текст може бути перекладений по-іншому в залежності від адресата та ситуації.

Щоб досягти своєї мети і створити кінцевий варіант тексту-перекладу, перекладач має здійснити цілий ряд процесуальних кроків: проаналізувати замовлення та вихідний текст; урахувати конкретну комунікативну ситуацію та вплив, який хоче досягти автор тексту; зробити детальний аналіз тексту із урахуванням його стилістичних, синтаксичних, лексичних та граматичних особливостей; сформулювати стратегію перекладу і здійснити сам переклад; вчитати його ще раз і зробити оцінку того, чи досягнута поставлена автором мета.

Під час усного перекладу перекладач не має часу для розгорнутого, систематичного аналізу тексту. Він чує текст вихідної мови лише сегментами, отже він не знає важливих факторів тексту, або знає їх не в повному обсязі і повинен, ґрунтуючись на цьому не достатньому знанні, приймати рішення. Перекладач має бути готовим до «ризиків того, що він зрозуміє щось невірно» [4, с.302]. Під час усного перекладу перекладач не чекає з інтерпретацією до закінчення вихідного тексту, а починає його переклад вже з перших слів. При цьому, окрім іншого, особливо потрібні знання семантичного та синтаксичного керування у вихідній мові та знання ситуації. Обмежена можливість опрацювання, нестача часу та необхідність продукувати вихідний текст мають як наслідок використання когнітивних стратегій.

Перекладач при цьому виступає як інтерпретуючий актант, який має оцінювати всю інтерлінгвальну, інтеркультурну комунікативну ситуацію як ситуацію мовленнєвої дії, щоб утворити когерентні зв'язки між вихідним текстом, текстом перекладу та комунікативним контекстом. З огляду на сказане, на перший план у програмі підготовки перекладачів виступає розвиток здатності прогнозування. При цьому застосовуються наступні стратегії:

- прогнозування та проспективний аналіз ситуації перекладу;
- інференція, яка орієнтується на процес перекладу;
- інференція, яка базується на змісті;
- лінгвістична інференція.

Проспективний аналіз ситуації перекладу тренується під час пошукових завдань, які мають бути підготовлені для процесу перекладу. До того, як перекласти текст, студенти отримують інформацію про промовця, привід, тему, які вони мають взяти до уваги. Потім вони спекулюють про зміст тексту, який потрібно буде перекладати. Студенти формулюють та обґрунтовують свої очікування. Інша можливість для формування таких очікувань – пропонувати підказки, такі як: тема тексту, перше чи останнє речення, вступ чи окремі уривки вихідного тексту, які пропонуються доцентом. На цьому етапі дидактичного процесу буде доцільним використання когнітивних карт.

Під час підготовки перекладачів, для розвитку інференції, яка базується на змісті, та лінгвістичної інференції можуть бути запропоновані наступні вправи:

Інференція, яка базується на змісті

Уміння	Види вправ
відновити зв'язки між пропозиціями вихідного тексту та побудувати макроструктуру на основі пропозицій	-маркування ключових слів у тексті -короткий зміст тексту у вигляді ключових слів - розподіл тексту на смислові уривки -схематичне зображення змісту тексту

Лінгвістична інференція

Уміння	Види вправ
побудувати інференцію на основі схематичних структур окремих видів тексту у культурі вихідної мови	співвідношення ситуації, функцій та мовного оформлення окремих видів тексту вихідної мови
побудувати інференцію на основі синтаксичного керування	заповнення відсутніх елементів на синтаксичному рівні
побудувати інференцію на основі лексичного керування	доповнення відсутніх елементів на лексичному рівні
розбити текст на відповідні сегменти	сегментація вихідного тексту та тексту перекладу

Так як процеси розуміння під час перекладу знаходяться у вузькому поєднанні з процесами продукування, на заняттях з перекладу навчають також продуктивним навичкам, зумовленим розумінням. Продуктивна компетенція охоплює наступні складові:

- встановити співвідношення між пропозиціями тексту мови перекладу та збудувати макроструктуру на основі пропозицій;
- відійти від звучання вихідної мови та передати задум тексту мовою перекладу (перефразувати);
- передати детальну інформацію вихідного тексту у спрощеній формі (генералізувати).

Запропонована типологія вправ може бути розширена. Вправи, які базуються на специфіці мов, повинні розвинути у студентів уважність до граматичних, синтаксичних і лексичних розбіжностей.

Наступним кроком є вправи з риторики. Викладач має взяти на себе роль промовця, щоб загострити відчуття стилю у студентів (як рідною мовою, так і мовою перекладу).

На заняттях рекомендується також використовувати вправи з літературного перекладу, звертаючи увагу на труднощі передачі естетичних субстанцій. На цьому етапі пропонуються наступні типи вправ: переклад текстів різних стилів мовлення; послідовний переклад розмов, доповідей; переклад невеликого літературного твору (казка, вірш); вправи на загострення відчуття стилю, на вибір слова і синоніміку, на використання різних стилістичних засобів.

Корисним під час навчання перекладачів є також використання різних засобів інформації, особливо комп'ютера, який дає можливість роботи з Інтернетом та системами опрацювання текстів. За допомогою цих систем викладачі, готуючись до занять, самі можуть створювати необхідні їм вправи на основі конкретних текстів.

Як впливає із проведеного дослідження, процес перекладу відноситься до одного із найскладніших процесів мовної обробки, під час якого часто доводиться застосовувати різні перекладацькі трансформації задля досягнення еквівалентності та реалізації авторського задуму. Під час процесу перекладу не просто використовуються певні лексичні і граматичні засоби, а і задіюються когнітивні ментальні процеси та

резервуари пам'яті, враховуються невербальні фактори і контекст ситуації мовлення. Складність цього процесу підсилюється за рахунок того, що деякі із його етапів відбуваються у нашому мозку несвідомо, подекуди автоматизовано і дуже швидко. Лише тоді, коли під час перекладу у перекладача виникають труднощі, він замислюється над цим. Отже, необхідно враховувати ці знання в процесі підготовки майбутніх перекладачів та розвивати у них спеціальні навички, які допоможуть балансувати між двома різними мовними системами.

Література

1. Best, J., 2002, „Die Bedeutung der grundsprachlichen Kompetenz in der Übersetzer- und Dolmetscherausbildung“, [in:] Übersetzen und Dolmetschen: Eine Orientierungshilfe, Hrsg. J. Best, S. Kalina, Tübingen, S. 123–133.
2. Kalina, S., 1986, „Das Dolmetschen – Theorie und Praxis“, [in:] Text con Text 3/1986, S. 171–192. 12
3. Kalina, S., 1998, Strategische Prozesse beim Dolmetschen: Theoretische Grundlagen, empirische Fallstudien, didaktische Konsequenzen, Tübingen.
4. Krings, H.P., 2005, Was in den Köpfen von Übersetzern vorgeht. Eine empirische Untersuchung zur Struktur des Übersetzungsprozesses die fortgeschrittenen Französischlernern. Tübingen: Narr. - S.1-2.
5. Kautz, U., 2000, Handbuch Didaktik des Übersetzens und Dolmetschens, München.
6. Żmudzki, J., 2004, „Translationsaufgabe als Kommunikationsaufgabe – Etablierung eines Kategorie-Begriffs“, [in:] Werte und Wertungen: Sprach-, literatur- und kultur-wissenschaftliche Skizzen und Stellungnahmen, Hrsg. I. Bartoszewicz, M. Haľub., A. Jurasz, Wrocław, S. 320–300.

References

1. Best, J., 2002, „Die Bedeutung der grundsprachlichen Kompetenz in der Übersetzer- und Dolmetscherausbildung“, [in:] Übersetzen und Dolmetschen: Eine Orientierungshilfe, Hrsg. J. Best, S. Kalina, Tübingen, S. 123–133.
2. Kalina, S., 1986, „Das Dolmetschen – Theorie und Praxis“, [in:] Text con Text 3/1986, S. 171–192. 12
3. Kalina, S., 1998, Strategische Prozesse beim Dolmetschen: Theoretische Grundlagen, empirische Fallstudien, didaktische Konsequenzen, Tübingen.
4. Krings, H.P., 2005, Was in den Köpfen von Übersetzern vorgeht. Eine empirische Untersuchung zur Struktur des Übersetzungsprozesses die fortgeschrittenen Französischlernern. Tübingen: Narr. - S.1-2.
5. Kautz, U., 2000, Handbuch Didaktik des Übersetzens und Dolmetschens, München.
6. Żmudzki, J., 2004, „Translationsaufgabe als Kommunikationsaufgabe – Etablierung eines Kategorie-Begriffs“, [in:] Werte und Wertungen: Sprach-, literatur- und kultur-wissenschaftliche Skizzen und Stellungnahmen, Hrsg. I. Bartoszewicz, M. Haľub., A. Jurasz, Wrocław, S. 320–300.